

Indexikal kunskap och social mening: om ordet 'jag'

Finns det någon gåta bakom ordet 'jag'? Det är förmodligen den fråga som ytterst driver många personer som sysslar med detta ords semantik. Man hoppas att analysen av 'jag' ska bereda vägen för en metafysisk slutsats om jagets natur. Men i stället för att direkt ställa denna svåra fråga brukar man börja med en annan, som åtminstone vid första anblicken tycks betydligt enklare att besvara: Hur fungerar ordet 'jag' i vanligt språkbruk? Jo, det pekar ut talaren, den som yttrade ordet (utan att några andra egenskaper förutsätts hos denne). Men det gäller att även förklara *hur* ordet pekar ut talaren. Det finns en mängd olika teorier som säger hur det bör göras. Man kan dela in dem i tre huvudgrupper.

Den *första* teorin säger att ordet 'jag' *indikerar* talaren. Härmed avses att 'jag' riktar åhörarnas uppmärksamhet mot talaren på ungefär samma sätt som ett ångestfyllt skrik låter åhörarna förstå att någon är i nöd, och att denna varelse befinner sig på den plats skriket kom ifrån. 'Jag' lokaliserar talaren för åhörarna, men ger ingen ytterligare information om den som yttrat ordet. Man kan alltså inte sluta sig till något beträffande talarens natur utifrån ordet 'jag'. Talaren själv använder 'jag' som ett rent expressivt uttryck, ett utrop utan kognitivt innehåll.

Den *andra* teorin hävdar att ordet 'jag' *refererar* till, eller står för, talaren sedd som en bestämd fysisk entitet. Det finns en direkt förbindelse mellan talaren och 'jag' som gör att detta ord kan fungera som en ersättning eller 'stand-in' för den fysiske talaren i språket. Förbindelsen, som alltså bestämmer ordets referens, kan vara kausal eller omedelbar och kognitiv eller en kombination av dessa två. Att den är omedelbar och kognitiv innebär att talaren har en insikt om vad 'jag' står för genom sinnena och att denna insikt varken är förmedlad av andra sinnesintryck eller av propositionell kunskap.

Den tredje teorin menar också att 'jag' refererar till talaren, men påstår att *referensrelationen inte* kan vara *direkt*. Det måste finnas någon sorts beskrivning av vad en talare är för något som styr ordet 'jag's funktion. Vilken typ av beskrivning som behövs är omtvistat. Ibland hävdas det också att referensen hos enskilda yttranden av 'jag' bestäms separat. I sådana fall behövs en beskrivning av varje enskild talare som yttrar 'jag'.

När man ska bedöma vilken av dessa huvudteorier som kan vara riktig är det en bra strategi att utgå från exempelsatser. Man ser på olika satser och försöker utröna vilka villkor som måste vara uppfyllda för att ordet 'jag' ska peka ut talaren i satserna. Bakom strategin ligger ytterst målet att finna sanningsvillkoren för satsen "Ordet 'jag' pekar ut talaren". Det gäller också denna artikel. I stället för att var och en för sig diskutera de tre ovan nämnda teorierna om hur 'jag' fungerar, kommer jag att gå igenom exempelsatser direkt. Utifrån resultatet av denna diskussion hoppas jag kunna sluta mig till vilken av teorierna som är riktig. Innan vi börjar med detta vill jag emellertid nämna en möjlig skillnad i perspektiv mellan hur talare och åhörare använder och förstår 'jag'.

Den lingvistiska regeln att 'jag' pekar ut talaren gäller, med vissa kvalifikationer, i alla sammanhang. Men tillämpningen av denna regel tycks skilja sig åt beroende på om man fäster avseende vid talarens eller åhörarens förståelse av ordet 'jag'. Det som talaren behöver veta för att förstå 'jag's användning tycks vara annorlunda än det som åhöraren måste känna till. Till exempel verkar det som om talaren måste veta vem hon är i någon djupare bemärkelse för att kunna identifiera sig själv som 'jag' i vissa kontexter, medan det i många fall räcker att åhöraren känner till den grundläggande språkregeln att ordet helt enkelt pekar ut talaren, vem denne än är, för att identifiera talaren som kontextens subjekt. Detta tyder på att ordet 'jag' har en speciell kognitiv roll för talaren. Vilken denna roll skulle kunna vara förklaras bäst genom exempel.

Först ett exempel som i sin ursprungliga form emanerar från John Perry i uppsatsen "The Problem of the Essential Indexical". Jag lägger till några detaljer. En man, säg Smith, är och handlar i en livsmedelsaffär. Han upptäcker en lång sträng strösocker på golvet och sluter sig till att någon i affären spillar socker på golvet. Så får han i en av speglarna intill grönsaksdisken syn på en man som har en sönderriven

sockerförpackning i sin vagn. Smith tänker att det är denne man, iklädd brun kavaj och gul hatt, som spiller sockret. Men det är inte förrän han inser att det är sig själv han ser i spegeln, som han vidtar åtgärder för att hindra sockret att rinna ut. Tanken 'Det är jag som spiller sockret' får Smith att handla på ett riktigt sätt. Exemplet visar att endast indexikaler är handlingsmotiverande. Dessutom blir det tydligt att *om* referensen hos 'jag' bestäms genom en kausal länk, så är det inte genom den typ av länk som Smith har till sig själv genom att se sig i en spegel. För att kunna identifiera sig själv som mannen i spegeln krävs något annat. Faktum är att Smith förmodligen skulle kunna tala om sig själv i första person singularis utan att ha någon deskriptiv kunskap om sig själv alls. Att sådan kunskap, som beskriver talaren utifrån ett tredje persons perspektiv, inte är nödvändig för självreferens kan beläggas med ett annat av Perrys exempel, i uppsatsen "Frege on Demonstratives".

En man vid namn Lingens är instängd i ett bibliotek efter stängningsdags och kan inte hitta ut. Lingens har drabbats av total minnesförlust. Han vet inte vem han är eller var han är. Han kan inte ringa till någon och fråga vem han är, och kan inte heller be någon att hämta honom eftersom han inte vet var han befinner sig. Han sätter sig ned vid ett bord för att fundera på vad han ska göra. På bordet ligger en bok och en karta. Han börjar läsa boken och vet snart allt om en spion vid namn Lingens. Han studerar också kartan som är över biblioteket i Stanford. Den nya faktakunskap han förvärvar hjälper honom dock inte i hans prekära situation, trots att just han är Lingens, spionen, och råkar befinna sig i Stanfordbiblioteket. Han vet inte att *han är Lingens i Stanford*. Han saknar kunskap för att kunna identifiera beskrivningarna av Lingens och Stanfordbiblioteket med den egna kontexten. Däremot vet att han att det är *han* som är vilse; han kan tala om sig själv som 'jag' trots att han inte kan knyta beskrivningarna av Lingens till sig själv.

Fakta som inte är bundna till någon bestämd kontext är alltså inte tillräckliga för självidentifikation – något annat måste till: indexikal kunskap. I princip kan vem som helst som känner till språkregeln att 'jag' pekar ut talaren använda ordet för sig själv, men vissa ytterligare villkor måste vara uppfyllda för att man faktiskt ska kunna tillämpa denna regel. Frågan är om dessa villkor tillhör semantiken hos 'jag' eller om de är förberedande eller pre-semantiska. Hur man ställer sig

till denna fråga beror på hur man ser på semantiken. Detta är ju delvis en definitionssak. Semantik är läran om teckens betydelse. Men vad är betydelse? För min del anser jag att en teori med målet att redogöra för hur ordet 'jag' fungerar bör försöka förklara ordets kognitiva roll, det vill säga, den roll som insikten om att man är ett 'jag' spelar för förmågan att kunna använda ordet vid lämpliga tillfällen.

Låt oss nu titta på hur ordet 'jag' fungerar i några exempelsatser.

- (1) Jag fryser.
- (2) Jag har fått jobbet som redaktör.
- (3) Jag är Naima Wifstrand.

Vad måste man känna till om sig själv för att kunna yttra satserna? I det första fallet behöver ingen deskriptiv kunskap vara inblandad. Det är tillräckligt att man har upplevelsen av att frysa. Det vore absurt att tänka sig att en person fryser och samtidigt tvivlar på *vem* det är som fryser. (Däremot kan man tvivla på att man faktiskt fryser. Kanske inbillar man sig bara?) Själva upplevelsen ger direkt upphov till medvetandet om att det är man själv som har den. I de andra två satserna är situationen annorlunda. I dem krävs det att talaren kan identifiera sig själv som något annat eller någon annan. Detta innebär att det i första satsen krävs en *direkt* självidentifikation, i de två andra en *indirekt*. Men i en identifikation måste det väl finnas två entiteter som är identiska – vilka entiteter skulle det vara i dessa fall?

Generellt sedd innebär självidentifikation att man blir varse att man, så att säga, är den man är. Man blir medveten om sig själv som en enskild varelse med förmågan att påverka omgivningen genom sina handlingar. Direkt självidentifikation resulterar i en insikt om att man har en viss sorts egenskap, en egenskap som är sådan att om den verkligen är instantierad, så är det man själv som har den. Man kan inte vara *direkt* medveten om denna sorts egenskap hos andra varelser, däremot på ett indirekt sätt, genom observation eller genom att man får det berättat för sig. Den typ av egenskap det gäller är upplevelser av glädje, värme, smärta, tryck mot huden, *et cetera*. Förekomsten av denna typ av självidentifikation togs upp av Sidney Shoemaker i artikeln "Self-Reference and Self-Awareness". Därefter har bland andra Gareth Evans diskuterat ämnet i *Varieties of Reference*. Indexikal kunskap, som jag använder uttrycket, består i sådan självidentifikation.

Indirekt självidentifikation, å andra sidan, kräver att man har någon

sorts medvetande eller föreställning om sig själv från början och därefter uttryckligen identifierar denna första beskrivning med en andra beskrivning, som exempelvis i satserna (2) och (3). Satsen av denna typ tycks kräva att användaren ser sig själv som en oberoende varelse som kan instantiera en mängd olika egenskaper av både fysisk och psykisk natur. Ett sådant självmedvetande inbegriper alltså att man kan vara medveten om sig själv *som* instantierande en viss egenskap – inte bara som i (1) att man är medveten om att man instantierar en egenskap. (2) och (3) placerar också referenten i ett bestämt socialt rum, där det åtminstone pragmatiskt impliceras eller förutsätts att referenten har vissa egenskaper, sådana man brukar tillskriva personer: självmedvetande, uppfattning av tid och rum, begrepp om förflutet och framtid, förmåga att se på andra som på sig själv, ett etiskt medvetande, och så vidare.

Som jag ser det är det inte nödvändigt att man kan reflektera över sig själv som en medveten eller tänkande varelse för att man ska ha ett jagbegrepp. Man kan vara medveten om sig själv som en levande varelse, någon som har upplevelser, utan att veta vilken sorts varelse man är. Självmedvetande kräver inte begreppslig kunskap om vem man är eller explicita metarepresentationer. Det räcker att en varelse kan identifiera sig själv direkt för att den ska ha ett begrepp om sig själv.

Självidentifikation inbegriper alltså inte sammanförandet av två entiteter utan av två beskrivningar, eller i vissa fall upplevelser, av samma entitet. Det är viktigt att inte hamna i en infinit regress beträffande identifikationen. Om Eva till exempel säger att hon är identisk med sin kropp och vet detta genom att hon direkt upplever kroppen som sin, så kan man ifrågasätta om det verkligen är *hennes* kropp hon upplever. Identifikationen får ju inte förutsätta att kroppen redan är identifierad som hennes. Ett liknande problem uppstår om Eva säger att hon är identisk med den golfspelare som vann tävlingen i Falsterbo 1995. Vi kan undvika en infinit regress genom att visa att det finns ett sätt man kan ha kunskap om sig själv på som inte behöver rättfärdigas och alltså inte kan ifrågasättas. Detta sätt förekommer i det som jag ovan kallat direkt självidentifikation. Vissa upplevelser, till exempel glädje eller lust, är sådana att om man har dem så kan man inte tvivla på att det är man själv som har dem. Sedan kan andra sorters självkunskap knytas till denna fundamentala kunskap.

Låt oss gå vidare och se på ytterligare några exempelsatser.

(4) En gång i tiden var jag golfspelare.

(5) Om några år ska jag flytta till Grönland.

Dessa satser skiljer sig från (1)–(3) genom att de förutsätter talarens identitet över tid, (4) historiskt sett och (5) in i framtiden. De förutsätter alltså att talaren har ett begrepp om personlig identitet. Vad personlig identitet består i har diskuterats grundligt under 1900-talet inom analytisk filosofi. De förslag som diskuterats mest hänvisar antingen till kroppslig eller själslig kontinuitet eller en blandning av de två som grund för personens identitet. Med själslig kontinuitet avses sådant som att talaren har minnen från tidigare perioder av sitt liv, och med kroppslig kontinuitet att inga vitala kroppsdelar (till exempel hjärnan) delvis eller helt bytts ut. Jag tänker inte gå in på dessa teorier här. De går tillbaka på metafysiska idéer om vad en person är. För att förklara hur ordet 'jag' kan peka ut talaren som en entitet vilken är självidentisk över tid räcker det, som strax ska förklaras, att hänvisa till rent pragmatiska eller konventionella överväganden.

Det är riktigt att föreställningar om saker och tings identitet påverkar språket. Den yttersta grunden till dessa föreställningar kan man söka på två håll – i tingens natur så till vida vi känner till den, och i hur vår psykofysiska konstitution påverkar vår uppfattning av tingen. Ovanpå denna grund läggs dels kulturella föreställningar om ting, dels förväntningar i fråga om hur dessa ting i vanliga fall brukar uppträda. Tillsammans bildar dessa faktorer något vi kan kalla social mening: en blandning av explicita påståenden och omedvetna förutsättningar. Denna mening är normativ i betydelsen att den sätter en norm för hur ett ord bör användas. Normen har en förankring i objektets natur och i hur människor, förutsatt att de fungerar normalt, upplever detta objekt. Normen har därigenom en stabil bas. De föreställningar som tillkommer kan å andra sidan skifta mellan olika språkgrupper eller över tiden. Den förståelse av personlig identitet som behövs för att en talare ska kunna behärska jagreferens inbegriper inte metafysiska teorier om vad en person är, utan vilar på en blandning av kulturell, i många fall så kallad tyst, kunskap och den omedelbara och direkta upplevelse varje talare har av sig själv – av sin kropp och sina medvetandetilstånd.

Den omedelbara jagupplevelsen bildar alltså en sorts grund för förståelsen av personlig identitet. Man upplever sig själv som existerande genom tiden, i normala fall både psykiskt och fysiskt. Denna jagupplevelse sätter en norm för hur man tänker sig andra människors identitet, som bekräftas och späds på av de föreställningar om personer som finns i den kultur man lever. Låt oss säga att den sociala meningen bildar en konvention om vad en person är. Denna konvention ligger till grund för förståelsen av satser som (4) och (5). I situationer då det uppstår tveksamheter (dessa existerar än så länge mest i science fiction-artade tankeexperiment) är det inte lönt att vända sig till semantiken eller metafysiken. Pragmatiska överväganden får lösa tvisten om vem 'jag' refererar till.

Följande sats

(6) Jag kunde ha varit proffsboxare.

vilar också på en uppfattning om identitet, men inte över tid utan genom en serie samtidiga möjliga situationer. Först identifieras talaren i yttrandekontexten dels genom indexikal kunskap, dels genom social mening. För att kunna använda och förstå (6) räcker det sedan att man inser att man som talare kan uppfylla olika beskrivningar, och att det som faktiskt gäller för talaren kunde ha varit annorlunda under vissa omständigheter. Från (6) tycks steget inte långt till följande satser.

(7) Om jag vore Ronald Reagan skulle jag inte ställa upp som president.

(8) Jag kunde ha varit Sylvester Stallone, eller till och med en dator!

Skillnaden är dock ganska stor. Här tänker man sig inte att talaren bara kunde haft andra egenskaper än hon eller han faktiskt har, utan att talaren kunde ha varit en annan. Vad kan detta innebära – annat än att talaren kunde ha haft vissa egenskaper som, enligt exemplen ovan, Reagan, Stallone eller en dator, har? Satser som (7) och (8) kan inte tas bokstavligt. Om de tas bokstavligt framstår de som anomalier. Det går inte att försätta sig i en annan människas situation helt och hållet – man kan inte bli den andre. Däremot kan man föreställa sig att man själv har vissa av de egenskaper som den andre har. I satser som (7) och (8) är detta just vad som sker. Reagan, Stallone och datorn får stå för några egenskaper som är relevanta i det sammanhang satsen ut-

talas; de får representera något annat, eller kanske borde jag skriva mindre, än de är.

Sats (9) verkar först ge upphov till större problem än (7) och (8):

(9) Jag tror jag är Mike Tyson.

Den som yttrar denna sats och verkligen tror på vad han säger identifierar sig inte bara med vissa egenskaper hos Tyson, utan tror faktiskt att han är Tyson. Hur ska man förklara att talaren, säg det är Smith igen, lyckas peka ut sig själv i detta fall? Jo, Smith lyckas med det genom att han (i) följer den lingvistiska regeln för 'jag'; (ii) identifierar sig direkt; och (iii) känner till den sociala meningen hos 'jag'. Däremot kan han inte korrekt identifiera sig indirekt som en viss person, det vill säga Smith. Han talar om sig själv, men tror att han är någon annan.

Jag har ganska ensidigt uppehållit mig vid självidentifikation och talaren när jag gått genom exempelsatserna. Vad gäller egentligen för åhöraren? I början av artikeln visade jag på skillnaden i perspektiv mellan talare och åhörare i fråga om hur ordet 'jag' används. Åhöraren, skrev jag, behöver inte känna till mer än den lingvistiska regeln att 'jag' pekar ut talaren, medan talaren måste ha indexikal kunskap om sig själv för att korrekt referera till sig själv. Detta framstår nu som en sanning med modifikation. Ovan har jag nämligen sagt, att för att förstå vissa användningar av 'jag', som i satserna (4)–(6), måste man känna till ordets sociala mening. Den sociala meningen, i sin tur, bygger delvis på individens omedelbara upplevelse av sig själv och av hur hon interagerar med omvärlden. Detta innebär att indexikal kunskap ligger till grund för förståelsen av ordet 'jag' oavsett om det gäller talar- eller åhörarperspektiv. Även åhöraren knyter ordet 'jag' till indexikal kunskap, men inte om talaren, naturligtvis, utan om sig själv. Detta sker genom att den indexikala kunskapen generaliseras från det egna fallet till att även gälla andra. På så sätt bildar den en bas för social mening.

Låt mig nu återknyta till de tre teorierna om hur 'jag' pekar ut talaren. Utifrån hur förståelsen av ordet 'jag' förklarats i exempelsatserna tycks den indirekta teorin vara mest adekvat. Denna teori säger att 'jag' refererar till talaren, och att referensen förmedlas genom någon sorts beskrivning. Indexikal jagkunskap och social mening har här axlat rollen som beskrivning. Den teori som säger att 'jag' endast

indikerar talaren är felaktig, eftersom 'jag' refererar till en bestämd entitet, talaren, i en bestämd kontext, till exempel Jones vid tid t och på plats p . 'Jag' har dessutom en speciell kognitiv roll. Den direkta teorin, å sin sida, är inte tillräcklig. En kausal och/eller en omedelbar kognitiv förbindelse mellan ord och referent räcker inte till för att peka ut talaren. Referenten måste pekats ut *som* någonting för att ordet ska kunna sägas vara om denna referent. Referenten, i detta fall talaren, presenteras alltså på ett visst sätt genom att omtalas som 'jag', och denna presentation styr användningen av ordet.

Till sist vill jag återvända till den inledande frågan: finns det någon gåta bakom 'jag'? Tyvärr måste jag göra dem som läst denna text för att finna gåtans lösning besvikna. En semantisk redogörelse för hur en term fungerar får inte alltid en metafysisk knorr. Gåtan kvarstår.

Not

Jag vill tacka Peter Gärdenfors, Sten Lindström och Fredrik Stjernberg för värdefulla kommentarer.

Litteratur

EVANS, G, *Varieties of Reference*, Oxford University Press, 1982.

PERRY, J, *The Problem of the Essential Indexical and Other Essays*, Oxford University Press, 1993.

SHOEMAKER, S, *Self-Knowledge and Self-Identity*, Cornell University Press, 1963.